

Єщенко О.В.,

П'ятий апеляційний адміністративний суд

ОСОБЛИВОСТІ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Стаття присвячена дослідженню особливостей доступу до правосуддя в період існування часів Київської Русі. Зазначено, що в епоху становлення давньоруської державності звичай почали набувати правового характеру і трансформуватися в судові повноваження відповідних органів влади і управління. Встановлено, що у період Київської Русі судовою владою було наділено «суддів» як представників громади – «добрих людей». Вони вирішували питання винуватості підсудного, а також визначали вид покарання і контролювали виконання судового рішення. При здійсненні правосуддя, окрім членів суду при всіх копних судах перебували особи, що спеціально призначалися для виконання певних процесуальних дій: доставки до суду відповідачів, присутності на випробуваннях (залізом і водою), для виконання судових рішень та інших процесуальних дій.

Зазначено, що громада виконувала два види процесуальних функцій: до першої належать власне суд «добрих людей», що скликався для судового розгляду, винесення і виконання вироку, до другої – здійснення необхідних слідчих дій. Акцентовано увагу на тому, що базовою основою судової влади громади була кругова порука, яка включала систему колективної відповідальності і колективної взаємодопомоги.

Зауважено, що важливу роль в процесі становлення князівської юстиції зіграло прийняття християнства. Церква забезпечила князівській владі міцну ідеологічну підтримку і визначила правосуддя як найважливішу і виняткову прерогативу князя. Общинні начала судоусторою надовго збережуть своє значення, а в законодавчих актах пізніших періодів розвитку держави їх буде суттєво модернізовано. Судовими повноваженнями були наділені ієрархи, а суддями також могли бути і інші особи, які призначалися церковною владою. У цей час, право на судовий захист повністю відзеркалює позицію владно-управлінських структур.

Ключові слова: доступ до правосуддя, Київська Русь, суддя, князь, церковні суди.

Постановка проблеми. Актуальність наукового обґрунтування постулатів, що стосуються доступу до правосуддя пояснюється комплексом політичних, економічних і соціальних перетворень, що відбуваються в нашій країні. Рівень захищеності особистості з боку судової влади визначає ступінь гуманності, терпимості і самосвідомості суспільства. Проголошені в країні реформи покликані закріпити ключові домінанти доступу до правосуддя, оскільки становлення правової держави і громадянського суспільства неможливе без ефективного і справедливого правосуддя. Саме можливість звертатися до суду за захистом від будь-яких незаконних зазіхань на права і свободи громадян – найважливіша умова розвитку сучасного демократичного суспільства. Доктринальне опрацювання та розуміння сучасного розуміння доступу до правосуддя неможливо без усвідомлення специфіки цієї ідеї на різних історичних проміжках існування України. Не виключенням є період Київської Русі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доктринальну основу дослідження становлять праці провідних вітчизняних та зарубіжних учених щодо трактування доступу до правосуддя, зокрема, Ю. Битяка, І. Бойка, М. Булкат, А. Верещагіної, В. Гончаренка, Є. Дурнова, В. Єрмолаєва, В. Єршова, О. Зайчука, О. Кістяківського, О. Копиленка, М. Коротких, Р. Куйбіди, Т. Курас, О. Овчаренко, Л. Остафійчук, П. Музиченка, О. Нестерцової-Собакар, В. Сирих, В. Смородинського, І. Усенка, О. Ярмиша та інших. Проте, питання трактування доступу до правосуддя в період Київської Русі не в повній мірі розкрито.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження особливостей доступу до правосуддя в часи Київської Русі.

Виклад основного матеріалу. Для найбільш повного усвідомлення фундаментальних засад доступу до правосуддя в сучасних умовах неабиякою актуальністю відзначається дослідження процесів зародження та еволюції ідей правосуддя

в українських землях у різні історичні епохи. Після виникнення держави у східних слов'ян у IX ст. правосуддя базувалося на основі норм звичаєвого права [1, с. 9]. В епоху становлення давньоруської державності звичаї почали набувати правового характеру і трансформуватися в судові повноваження відповідних органів влади і управління.

Потрібно зауважити, що в умовах, коли давньоруське право знаходилося лише в початковій стадії свого розвитку значні судові повноваження зберігала громада. В інтересах виживання і підтримки соціальної рівноваги громада була покликана не тільки врегульовувати конфлікти, які неминуче виникають час від часу чи примиряти інтереси окремих сімей, а й консолідувати суспільство з метою найбільш ефективної взаємодії з навколишнім світом, в зв'язку з чим формувався власний комплекс уявлень про суспільство, суспільні цінності й моральності, що закріплювалися в локальній общинній традиції.

Організуюча роль громади як в повсякденних господарських і соціонормативних питаннях, так і в періоди загострення протиріч з панівним класом досить чітко усвідомлювалася самими общинниками. Основними соціальними характеристиками общинного ладу в даний період вважалися: а) мир, мирське самоврядування; б) общинне землеволодіння, або землекористування з періодичними переділами землі, а до числа традиційних функцій громади відноситься виконання нею ролі охоронця норм соціального співіснування. Дослідниками відзначається, що забезпечення громадського порядку та врегулювання внутрішніх конфліктів в громаді відбувалися на підставі норм звичайного (традиційного) права, що підтримувалися беззаперечним авторитетом старців, знавців звичаїв і зберігачів життєвої мудрості. До XIII ст. громада на Русі охоплювала велику територію волості; на чолі волості-громади стояв виборний староста або сотник, соцький, який діяв за уповноваженням волосного миру; рішення ухвалювалися не голосуванням, чи не більшістю голосів, а соборно, одноголосно.

Волосна громада відала і судовими справами. Нижчий суд був цілком судом мирським. Цьому суду підлягали цивільні справи, що стосувалися общинних угідь, суперечки щодо лугів, бобрових ловищ, бортей, вигонів, огорож, болот, вод, вулиць, доріг та ін., а також і суперечки про право власності на майно в межах общинної території. Общинним судом розглядалися також деякі кримінальні справи, посягання на особисту честь і тілесну недоторканність (образи і побої).

Общинний суд відігравав головну роль як орган народного правосуддя; всі справи у общинників розглядалися спочатку сільським судом, і згодом на общинних сходках. На громаді лежала кругова відповідальність за деякі злочини, які траплялися на общинній території. Якщо на волосній землі знаходили вбиту людину, волость була зобов'язана відшукати вбивцю, в іншому випадку зобов'язувалася до сплати «провини» або «дикой віри». У загальній відповідальності членів громади за злочин, у круговій поруці проявляються тісні общинні зв'язки [2, с. 249]. Проте значимо, що повною мірою встановити повний обсяг судової влади громади за збереженими давньоруськими правовими пам'ятками досить складно.

Якщо звернути увагу на загальнослов'янський характер общинного суду в Київській Русі, то подібні риси общинного суду чехів і поляків дадуть можливість хоча б в загальних рисах відновити всі відсутні елементи. Крім того, значний потенціал для реконструкції організації і діяльності общинного суду дає використання принципу «зворотного зв'язку» в процесі вивчення литовсько-руського законодавства. Так, актовий матеріал XIV-XVI ст. містить досить докладну інформацію про діяльність «судів копних». Ці установи можна вважати прямими спадкоємцями общинних судів Київської Русі [2].

Суди копні, по суті, продовжували ту ж процесуальну діяльність, яка за часів Руської Правди відбувалася на торгу. Сусіди чи «окольнічі люди» на першій поклик потерпілого повинні були приходити до нього на допомогу: шукати разом з ним злочинця, брати участь в судовому розгляді і навіть у виконанні покарання. Обивателі, які сходилися копу, в актах називалися «копниками», «сусідами околичними», «мужами», а також «людьми добрими» [2].

Потерпілий сам або через своїх представників сповіщав околицю про час і місце зборів копи. За найбільш важливих справ оповіщення відбувалося на торгах, при костелах. У тих випадках, коли обставини вимагали негайних дій, потерпілий міг, не чекаючи зборів копи, почати переслідування злочинця по гарячих слідах разом із сусідами, які в цей момент виявилися на місці. Законодавство розрізняло копи великі і малі. Перші збиралися у тих випадках, коли злочинець був невідомий і була потрібна сходка всіх жителів навколишніх сіл і містечок для його розшуку. Подібні копи сильно нагадують вервь Руської Правди. Малі копи склалися з сусідів потерпілого або «добрих людей», які виконували

одночасно і функції суддів і свідків. Збиралися малі копи для здійснення певних процесуальних дій, наприклад для засвідчення факту злочину або гоніння сліду.

Суди копні діяли у сільській місцевості. В містах подібні судові установи мали назву суду «на торгу». Однак в тих випадках, коли копа на вимогу потерпілого повинна була йти з ним по слідах злочинця або відправлялася «трясти» будинок, в якому виявлялися «злодійські речі», судовий розгляд відбувався на місці – тобто там, куди приводив слід, або там, де за вказівкою позивача або «соку» знаходилося викрадене майно. При здійсненні правосуддя, окрім членів суду при всіх копних судах перебували особи, що спеціально призначалися для виконання певних процесуальних дій: доставки до суду відповідачів, присутності на випробуваннях (залізом і водою), для виконання судових рішень та інших процесуальних дій.

У Руській Правді є тільки загальна назва осіб, наділених судовою владою – «судді». До числа таких «суддів» слід зарахувати і представників громади – «добрих людей». Вони вирішували питання винуватості підсудного. Власне «судді» визначали вид покарання і контролювали виконання судового рішення [2]. В даному випадку можна провести певні паралелі між названою судовою системою і судом присяжних, що виник значно пізніше і діяв на схожих принципах.

Общинний суд Київської Русі, що складався з представників громади, «добрих людей», розглядав кримінальні позови і позови, що виникають з договорів. «Послухи» встановлювали факт скоєння злочину або подачі позову, вислуховували показання сторін. Так, в «Посланні Климента Смолятича, митрополита київського, до Хоми пресвітера» зустрічається згадка про те, що митрополит прочитав висловлені в листі звинувачення на його адресу перед «багатьма послухами». Послухи і виборні від громади «мужі» брали участь і в княжому суді. Можна припустити, що розшук злочинця по верві відбувався за допомогою великих сходок жителів округи. Розгляд справи за позовом потерпілого проводився обираними на загальній сходці 12 мужами [3, с. 92].

Законодавство засвідчує, що громадський суд, крім цивільних позовів, розглядав справи, пов'язані зі злочинами проти особи і майна, в тих випадках, коли злочинець переховувався і його доводилося шукати за допомогою всієї громади або потрібно серйозне розслідування обставин злочину на місці його скоєння. До цього суду міг

долучатися будь-який член громади (сільської або міської), який постраждав від невідомого злочинця. Виявити злочинця, змусити його зізнатися і понести покарання повинна була громада. Таким чином, громада виконувала два види процесуальних функцій: до першої належать власне суд «добрих людей», що скликався для судового розгляду, винесення і виконання вироку, до другої – здійснення необхідних слідчих дій.

У першому випадку при зверненні до суду громади людини з ознаками фізичного насильства без представлення відповідних свідків могло призвести до припинення позову. Якщо ж свідки злочину з'являлися то суд громади призначав і забезпечував виплату на користь потерпілого грошового штрафу за «образу». У другому випадку здійснення слідчих дій (гоніння сліду) здійснювалося або самим потерпілим, або потерпілим спільно з іншими людьми, або спеціально найнятими для цього людьми. Потерпілий мав заявити про втечу на торгу і почекати два дні, щоб дати можливість переховувачам видати втікача представникам громади для повернення власнику. Якщо цього не відбудеться, то потерпілий може сам забрати свого челядина і зажадати, щоб укриватель заплатив йому «за образу». Гоніння сліду починалося лише в тих випадках, коли злочинець залишав на місці злочину якийсь видимий слід. Той, у кого сталася крадіжка майна, відразу ж після її виявлення скликав своїх найближчих сусідів і «становив копу», разом з якою гнав слід, сподіваючись таким чином виявити злочинця. «Слідом» вважалося все, що свідчило про напрям втечі злочинця.

Прикладом «сліду» могли бути сліди ніг злочинця (босих, взутих у постоли або в чоботи), сліди від воза, від копит коня, на яких вивозили викрадене, сліди худоби, загублені злодієм частини викраденого майна, розсипані зерна, що зачепилися за гілки дерев і кущів, шматки одягу і т.п. Копи повинна була переконатися, чи наявні сліди можна вважати доказами злочину і чи можна визначити напрямок, в якому слід шукати злочинця. Коли слід приводив до околиці села чи окремого житла, копа викликала їх жителів і вимагала відводу сліду, тобто доказів того, що слід тут не закінчується, а продовжується далі. Якщо копа переконувалася в правдивості відомостей, що повідомляються, то продовжувала гнати слід далі. Там, де слід не могли або не хотіли відвести, копа виносила своє рішення про те, що не «отсочивші слід» вважаються злочинцями і повинні сплатити збитки – вартість викраденого майна [2].

Показаннями свідків вважалися будь-які повідомлення про те, що люди могли бачити, чути або знати по даній справі. В даному випадку громада збиралася для розшуку злодія, який скоїв крадіжку на її території. Вона зобов'язана була почати розслідування на вимогу потерпілого, князя або його представника. Базовою основою, на якій будувалася судова влада громади, була кругова порука. Цей найдавніший інститут, що включав в себе систему колективної відповідальності і колективної взаємодопомоги, безумовно, можна вважати невід'ємним елементом родової організації всіх слов'янських племен. До общинного суду найчастіше вдавалися в тих випадках, коли злочинець переховувався і його доводилося шукати всією громадою або коли виникала необхідність ґрунтового розслідування злочину на місці його вчинення.

Серед органів, які здійснювали судові функції в Київський період, особливо виділяється віче, яке, як свідчать літописи, активно втручалось в княжий суд і управління, а нерідко судило і самостійно [4, с. 92]. На віче в першу чергу розглядалися справи про державні та посадові злочини, а також різні інші позови. Вічева організація сягає своїм корінням в історію східних слов'ян. Ґрунтуючись на літописних даних, можна говорити про те, що віче було одним із перших органів державної влади на ранній стадії зародження східнослов'янської державності. Оскільки саме віче затверджувало або обирало князів, які виконували спочатку лише військові та судові функції, то, очевидно, на самому ранньому етапі становлення державності у східних слов'ян саме народне віче було джерелом князівської влади [2].

При цьому віче являло собою «верховний демократичний орган влади», що особливо розвинувся у XI ст. поряд з княжою владою. Воно відало питаннями війни і миру, санкціонувало збори коштів для військових підприємств, змінювало князів. Очевидно, що віче на Русі завжди залишалося інститутом, який стоїть поруч із княжою владою, активно втручаючись в традиційний порядок спадкування князівських столів, запрошуючи до себе князів. Коли помирав князь, городяни збиралися на віче і вирішували, кого з князів запросити до себе на княжіння, якщо найближчий по старшинству був їм не до вподоби і якщо місту було під силу не допустити його до себе. Віче брало участь у вирішенні багатьох політичних і економічних проблем, але суворого поділу влади віча і князя в давнину не існувало – не викликає сумнівів лише те, що саме віче було колективним

зберігачем звичаїв, в тому числі і правових, сформованих в тих чи інших руських землях і реалізованих вічем через судову діяльність. На вічевому суді розглядалися справи проти князів і членів їх родин та проти посадників і інших державних урядовців [5, с. 12].

Поступово відбувається суттєве розширення повноважень князя у сфері соціального регулювання; зникає найважливіший інститут родового суспільства – рада старійшин, «старці градські», або «старійшини градські», які жили в общинних і надобщинних центрах з котрими радився князь з найважливіших питань управління. До їх компетенції було віднесено цивільне управління, князь займався насамперед військово-політичною сферою. Очевидно саме «старці» виступали у якості арбітрів або суддів, «знавців права» – тому інститут старійшин міг виступати і тим органом, який санкціонував правові норми [6, с. 58]. Зі зникненням цієї інституції дані функції переходять до князя.

Поступово позиції князя у сфері законодавства і суду все більше посилюються, і якщо публічна влада до кінця X – початку XI ст. використовувалася як інструмент для збирання данини з підкорених племен і утримання над ними панування, то після цього періоду державна влада спрямовується не тільки на підкорені племена, а й на забезпечення князівської влади всередині держави.

Літописи повідомляють, що кожен зиму київський князь відправлявся в «полюддя» – збирати данину з підвладних земель де в присутності представників громади («людей») вершив суд [2]. Відомостей про характер цього суду недостатньо – очевидно, що до безпосереднього суду князя під час полюддя зверталися ті, хто не був задоволений рішенням общинного суду, або ті, хто сподівався лише на князівський захист. Можемо припустити, що княжий суд, під час полюддя, мав статус суду третейського. На думку дослідників, відмінність княжого суду від третейського полягає в тому, що княжий суд мав характер постійнодіючої установи, а не виборної, для вирішення конкретної справи. Що стосується процесуальної сторони, то ґрунтуючись на даних літопису, можна припустити, що князь здійснював судочинство за звичаями предків.

Загальна форма процесу вже з найдавніших часів містила в собі три стадії: 1) встановлення сторін, 2) здійснення суду і 3) виконання рішення. У Києві князь судив у своїй резиденції, на «княжому дворі». У княжих містах вершили правосуддя інші князі, представники роду Рюриковичів,

що, власне, і заклало основу унікальної системи влади в Київській державі, коли в столиці держави Києві княжив старший в роді, а «молодші», його брати, племінники і сини отримували в тимчасове управління інші руські «землі». Тимчасовий характер управління визначався традиційним порядком (по старшинству) заміщення княжих столів, тобто відбувалося постійне переміщення князів з одного столу на інший. Коли помирав старший серед Рюриковичів – великий князь київський, його місце займав наступний за старшинством Рюрикович.

Зауважимо, що до XI ст. княжий суд не мав статусу постійно діючого органу. У Договорах Русі з Візантією початку X ст., як і в Правді, що закріпили загальні принципи найдавнішого судочинства, немає згадки про віру і продаж на користь князя. Та й сам княжий суд, як конкретна судова установа, фактично не була відображена у цих джерелах. Проте вже з кінця XI ст. князі перетворюють судову функцію в особливу прерогативу, причому різними способами намагаються закріпити таке право виключно за князівською владою [4].

Важливу роль в процесі становлення князівської юстиції зіграло прийняття християнства. Церква забезпечила князівській владі міцну ідеологічну підтримку і визначила правосуддя як найважливішу і виняткову прерогативу князя. Зауважимо, що основні принципи княжого правосуддя цілком сформувалися до XII ст. Очевидно, що київський князь фізично не міг судити всі справи в державі, тому часто доручав вершити суд своїм підлеглими [7, с. 13]. У містах це були намісники і посадники, а в сільській місцевості – тіуни [8, с. 23]. За здійснення судових функцій ці довірені особи князя отримували частину судових мит. Отже, організація княжого суду з цього періоду починає будуватися на особистій основі, на відмну від громадського, колективного характеру общинного і вичового судів.

Прямі свідчення поширення юрисдикції княжого суду Київської Русі в період надає інформація про склад і статус осіб, що мали право від імені князя на суд або інші обов'язки у сфері судочинства, яка зустрічається у правових пам'ятках. Статут Ярослава в ролі судді розглядає в основному боярина: санкція за порушення компетенції митрополита загрожує в майбутньому, крім князів, і кому-небудь «від роду боярського». Очевидно, що боярами в церковних статутах узагальнено названо осіб, які виконують судові функції. Таким чином, за часів князів Володимира і Ярос-

лава, до появи Правди Ярославичів судовій системі притаманні досить помітні категорії діячів – волостель, посадник, вірник. Очевидно, що названі категорії не обходилися без помічників, але в джерелах інформація про них фактично не зустрічається. Завдяки поширенню «продажів», у Правді Ярославичів (ст. 41) з'являється посада мечника і ємця. До кінця XI ст. в суді помітне місце займають молодші члени дружини – отроки, що було викликано розширенням меж княжого суду. Вперше отрок з'являється разом з вірником в Короткій Правді (ст. 42). В документах кінця XI – початку XII ст. отрок виступає вже самостійно у якості судового виконавця при стягненні боргів, чий послуги також оплачувалися [9].

Поступово у сфері правосуддя все більш чільне місце починають займати представники нижчих та середніх дружинних верств. З ім'ям Всеволода Ярославича джерела пов'язують певні зрушення в оточенні князя, що безпосередньо пов'язані з судовою сферою. В суді місце родовитої знаті поступово займає нова знать – вихідці з середовища тих же мечників, дитячих, і право на суд вже не пов'язується неодмінно з високим походженням. Саме тому вже в XII ст. у якості суддів можна спостерігати і дитячих, і тіунів.

Численні джерела засвідчують той факт, що на початковому етапі розвитку державності при слабкому розвитку центральної влади, яка не мала можливості забезпечити надійний захист населення (особливо сільського) від різного роду злочинців, цю функцію брало на себе саме населення. Автономні громади, члени яких були пов'язані групувою солідарністю і колективною відповідальністю, самостійно вели боротьбу з особами, які заподіювали шкоду майну чи шкоду особі – розшукували, затримували і судили злочинців, вирішували цивільні суперечки. Сусіди і родичі, в силу усталеного з найдавніших часів звичаю, на перший поклик потерпілого збиралися для того, щоб зафіксувати факт злочину, надати допомогу в розшуку злочинця, а потім, встановивши винного, задовольнити інтереси потерпілого [2].

У віданні князівської влади спочатку перебували лише найтяжчі злочини і складні цивільно-правові спори; згодом обсяг княжої юрисдикції став розширюватися, включаючи в себе і побутові вбивства, тілесні ушкодження, образи, прості крадіжки і навіть порушення межового кордону. Під винятковою княжою юрисдикцією знаходилися державні, посадові злочини і злочини проти порядку управління. Аналіз статей

Руської Правди засвідчує, що судовий процес мав приватно змагальницький характер, що часто у наукових колах часто іменованій «приватно-позовний» або «обвинувальний» процес [10, с. 110]. Таке визначення може бути застосовано в силу того, що, з одного боку, головним в даному процесі було звинувачення, без якого не можна бути розпочато провадження по справі; з іншого боку, цей процес носив змагальний характер, тобто був спір рівноправних сторін перед незалежним від них судом. Такий приватнозмагальний тип характерний для початкового етапу розвитку давньоруського судово-процесуального права, сутність якого полягала в пануванні приватного начала над публічним [11, с. 11].

Наступний етап розвитку давньоруського судово-процесуального права характеризує розшуковий тип процесу. Заміна приватноправового процесу розшуковим була закономірною: у міру розвитку суспільства в ньому зміцнюються обмінні відносини та відповідно збільшується індивідуальна свобода; а оскільки в такому суспільстві людина виконує певну функцію і є учасником широкого кола суспільних відносин, то і злочин заподіює шкоду вже не тільки самому потерпілому і його роду, а й іншим учасникам цих відносин, тобто всьому суспільству. Суспільна небезпека злочину послужила причиною того, що захист особистості людини і переслідування злочинця стали спільною справою, реалізація котрої покладалась на міцну централізовану державу, якою була Київська Русь у період свого розквіту. З огляду на це доступ до правосуддя в тогочасному суспільстві усвідомлювався в аспекті розкриття істини, досягнення якої проголошувалось державним інтересом. Зважаючи на утвердження начал публічності у судочинстві, розшукові звичаєві процедури та рецепцію інститутів спеціальної інквізиції поряд із загальним приватнозмагальним характером судочинства українських земель поступово набуває окремих ознак розшукового процесу [10, с. 111].

Потрібно зауважити, що судочинство у світських судових установах практикувало змагальний процес, водночас у церковному суді в період Давньоруської держави можна спостерігати застосування інквізиційного, розшукового процесу з активною роллю суду, із застосуванням тортур, з таємним і письмовим судочинством. Можемо зауважити, що заклич, звід і гоніння сліду є формами «досудового встановлення відносин» між потерпілим (майбутнім позивачем, обвинувачем) і передбачуваним відповідачем (майбутнім

обвинуваченим). Фактично і звід, і гоніння сліду колись були способами колективної взаємодопомоги сусідських громад, які вимагали участі великого числа близьких потерпілому людей [11, с. 42]. Питання про те, що являв собою звід, неодноразово ставало предметом дискусії серед вчених. Серед версій це порядок провадження у справах про відновлення порушеного права власності; чи початкова стадія процесу; чи очна ставка; або ж особливий порядок кримінального провадження. Тобто це порядок (процедура) відшукування осіб, які привласнили чужу річ або раба, і повернення речі її власнику. Терміном «звід» визначалися різні юридичні явища. Очевидно, що звід був засобом захисту людини, обвинуваченої в крадіжці або присвоєнні чужої речі, тобто так званім відводом, зняттям з себе підозри за вчинення злочину. Водночас він був і для потерпілого способом пошуку злодія [11, с. 43]. На підставі викладеного можемо вважати, що звід став методом виявлення відповідача за допомогою закличу. Очевидно, що ні звід, ні гоніння сліду не являлось судовим доказом – вони лише дають підстави для притягнення до відповідальності винного в крадіжці, тобто це швидше збір фактичного матеріалу для суду, який потім буде покладено в основу для доказування.

В контексті встановлення особливостей розвитку правосуддя в давньоруський період необхідно встановити правовий статус сторін в судовому процесі. Обидві сторони іменувалися «позивачами» або «суперниками» (згодом – «співтяжниками», від слова «тяжба» – судовий спір). Характерно, що держава ще не виступає в якості позивача, навіть в справах кримінальних вона лише допомагала приватній особі в переслідуванні обвинуваченого. У розглянутий період і між кримінальним і цивільним процесом відмінності ще не існувало, що призвело до появи змішаного процесу [11, с. 40], при якому сторони були рівноправними. Сторонами у всіх справах виступають приватні особи: рід, громада, сім'я, потерпілі.

Оскільки суд був змагальним, то обидві сторони «змагались» на рівних умовах, маючи однакові можливості у збиранні та наданні доказів. При обмеженій кількості судових доказів за рішенням суду застосовувалися присяги і ордалії. Іноді на Русі за недостатності доказів для остаточного з'ясування істини застосовувався судовий поєдинок, але відомості про нього збереглися лише від більш пізнього часу («поле») [3, с. 92].

У сфері здійснення княжого правосуддя «дитячі», «отроки», «метельники», «ємці», «вірники», які згадуються у джерелах викону-

вали різноманітні функції. Вони забезпечували явку обвинувачених до суду, були присутні при випробуванні вогнем, залізом, організовували судовий поєдинок – «поле», виконували різні доручення суддів і виконували судові рішення.

Судовий розгляд був публічним і гласним. Публічний характер діяльності суду в київську епоху відзначав передбачав, що весь хід процесу був можливий тільки за участю «людей», які потрібні були для поручительства, для послухництва і для збереження в пам'яті судового рішення. Потрібно зауважити, що у Древній Русі ще не було сформовано спеціальної виконавчої системи, з її функціями цілком справлялися службовці княжого двору або посадника, як державної адміністрації, а також дружинники, якщо необхідно було застосування сили [11, с. 45].

Прийняте судове рішення проголошувалось остаточним і підлягало негайному виконанню. Однак поряд з державним судом продовжує зберігатися саморозправа, що виливається в самосуд і кровну помсту. Право помсти виникло ще у древніх слов'ян у зв'язку з тим, що будь-яка людська дія, що заподіює шкоду, має розглядатися через призму відповідальності приватної особи саме перед приватною особою. Проте з X ст. ці традиції суттєво нівелюються. Здійснення кровної помсти були поодинокими. Стосовно питання про форму помсти та її сукупність прийомів і способів, то стає очевидним, що законодавець лише санкціонував законом то, що допускалося і раніше звичаєм. Фактично не законодавець придумав різні форми простої і кваліфікованої смертної кари, а саме народ, творець звичаю, під впливом злісної ненависті, придумав різноманітні жорстокі форми вбивств як помсту. Ефект ланцюгової реакції кровної помсти призводив до того, що вона передавалася з покоління в покоління в спадщину. На думку вчених сама сутність страт стала продуктом періоду помсти і була тільки лише засвоєна державною владою [12, с. 28].

Такі традиції судочинства сприяли переходу від кроної помсти не до смертної кари, а до системи композицій як системи, що унікально поєднує в собі і приватні, і публічні начала (віра). Сам процес такого переходу також не був одномоментним актом і вироблявся протягом багатьох років [12, с. 28]. Значний фактичний матеріал для комп-

лексного вивчення принципів доступу до правосуддя в період Київської Русі знаходимо при дослідженні діяльності церковного суду, який з'явився на Русі після прийняття християнства і одразу набув широкої юрисдикції. Його діяльність регламентувалася князівськими статутами і статутними грамотами: Статутом князя Володимира Святославовича «Про десятини, суди і людей церковних», Статутом князя Ярослава Мудрого «Про церковні суди», а також нормами візантійського канонічного права. Статути дійшли до наших днів у багатьох редакціях і тому вивчення еволюції юрисдикції церковних судів у світських справах дещо ускладнюється [3, с. 87].

Згодом, в міру укрупнення епархій та утворення нових, намітився поділ усіх справ на дві категорії. До першої відносилися справи духовні – злочини духовних осіб проти сану і своїх обов'язків, злочини проти віри – порушення різних церковних правил і постанов. До другої – всі цивільні і кримінальні справи, які були віднесені до архієрейської юрисдикції. У зв'язку із зазначеним поділом архієреї і клір залишили за собою тільки першу категорію справ, а другу передали в руки світських архієрейських чиновників: намісників, десятильників, тіунів та інших. Однак останні не могли самостійно приймати рішення у справі без попередньої доповіді архієрею. Винесення остаточного вироку по всіх судових справах завжди залишалося за архієреєм, який тільки тоді затверджував підготовлений чиновниками текст, коли отримував підтвердження тяжущихся сторін, що все відбувалося саме так, як записано в судних списках.

Висновки. Таким чином, після того як в Київській державі судочинство стало однією з головних статей княжих і церковних доходів, князь і владика починають діяти в якості громадських обвинувачів. Однак общинні начала судоустрою надовго збережуть своє значення, а в законодавчих актах пізніших періодів розвитку держави їх буде суттєво модернізовано. Потрібно зауважити, що на перших порах церковні суди не мали постійно діючого складу і збиралися в міру необхідності. Судовими повноваженнями були наділені ієрархи. Суддями також могли бути і інші особи, які призначалися церковною владою. У цей час, право на судовий захист повністю відзеркалює позицію владно-управлінських структур.

Список літератури:

1. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Ч. 1. Мюнхен, 1947. 88 с.

2. Становлення і розвиток держави і права Київської Русі IX – X ст. URL: <https://vseosvita.ua/library/stanovlennia-i-rozvitok-derzavi-i-prava-kiiivskoi-rusi-ih-h-st-425620.html>
3. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За редакцією І.Б. Усенка. Київ «Наукова думка». 2014. 502 с.
4. Історія економіки та економічної думки : підруч. ; за ред. В.В. Козюка, Л.А. Родіонової. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 792 с.
5. Падох Я. Суди і судовий процес старої України. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1990. 128 с.
6. Котляр М.Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 288 с.
7. Булкат М.С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (додержавний період, періоди ранніх державних утворень і Київської Русі та входження українських земель до складу Польщі та Великого князівства Литовського). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2017. Вип. 30(1). С. 12-15.
8. Городовенко А.В. Конституційно-правові засади модернізації системи судів загальної юрисдикції: проблеми теорії та практики: дис-я на здоб. наук. ст. к.ю.н.. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2019. 204 с.
9. Вілкул Т.Л. Руська правда. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ruska_pravda
10. Сокальська О.В. Коронне «сгугішшт» чи литовсько-руське «выведанье»: досудове слідство на українських землях у XVI столітті. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 110-116.
11. Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. Мюнхен, 1951. 131 с.
12. Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж, 1949. 49 с.

Yeschenko O.V., FEATURES OF ACCESS TO JUSTICE DURING KYIVAN RUS

The article is devoted to the study of the peculiarities of access to justice during the period of existence of the times of Kyivan Rus. It is noted that in the era of the formation of the ancient Russian statehood, customs began to acquire a legal character and were transformed into judicial powers of the relevant authorities and management. It has been established that during the period of Kyivan Rus, the judicial power was given to "judges" as representatives of the community – "good people". They decided the issue of the defendant's guilt, as well as determined the type of punishment and monitored the execution of the court decision. In the administration of justice, in addition to the members of the court, there were persons specially appointed to perform certain procedural actions at all court courts: delivering defendants to the court, attending trials (with iron and water), for the execution of court decisions and other procedural actions.

It is noted that the community performed two types of procedural functions: the first includes the actual court of "good people" convened for the trial, passing and execution of the sentence, and the second – the implementation of the necessary investigative actions. Attention was focused on the fact that the basic basis of the judicial power of the community was a circular guarantee, which included a system of collective responsibility and collective mutual assistance.

It was noted that the adoption of Christianity played an important role in the process of formation of princely justice. The Church provided the princely power with strong ideological support and defined justice as the most important and exclusive prerogative of the prince. The municipal principles of the judicial system will retain their importance for a long time, and they will be significantly modernized in the legislative acts of later periods of the state's development. Hierarchs were vested with judicial powers, and judges could also be other persons appointed by the church authorities. At this time, the right to judicial protection fully reflects the position of the power and management structures.

Key words: *access to justice, Kyivan Rus, judge, prince, church courts.*